प्रथम पाठः

1

वन्दना

अभ्यासकण्ठी

1. श्लोको को कंठस्थ कीजिए–

उत्तरम्– छात्र स्वयं करें।

2. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर संस्कृत भाषा में लिखिए–

उत्तरम्– (क) भक्तः ईश्वरात् तेजः वीर्यं, बलं ओजश्च याचते।

(ख) भक्तः असत्यात् सत्यं प्रति मन्तुम् इच्छति।

(ग) भक्तः ईश्वरस्य वन्दना करोति।

द्वितीयः पाठः

2

यकर्तीस्य जन्मदिवसः (लट् लकार-वर्तमान काल)

अभ्यासकण्ठी

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर संस्कृत भाषा में लिखिए–

उत्तरम्– (क) श्वः विकल्पस्य जन्म दिवसः अस्ति।

(ख) विकल्पः स्वमित्रस्य गृहे आगच्छत्।

(ग) सायंकाले सर्वाणि मित्राणि मिलित्वा विकल्पस्य गृहे गमिष्यन्ति।

(घ) विकल्पः विर्धनेभ्यः वस्त्राणि मिष्टन्नानिच दास्चति।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए–

उत्तरम्– (क) अहं त्वाम् **निमन्त्रयितुम्** आगतः अस्मि। (ख) विद्यालये **अवकाशः** भविष्यति।

(ग) तत्र आवां **देवपूजनं** करिष्यावः। (घ) अहं तु एकं गीतं **गातुम्** इच्छामि।

3. शुद्ध वाक्य पर (3) तथा अशुद्ध वाक्य पर (7) का चिह्न लगाइए–

उत्तरम्– (क) 7 (ख) 7 (ग) 3 (घ) 3 (ङ) 3

4. निम्नलिखित शब्दों के मूल शब्द, विभक्ति एवं वचन लिखिए–

उत्तरम्–

शब्द-रूप	मूल-शब्द	विभक्ति	वचन
भविष्यति	भू	प्रथमा	एकवचनम्
करिष्यावः	कृ	प्रथमा	द्विवचनम्
आगच्छति	आगम्	प्रथमा	एकवचनम्
इच्छवमि	इष्	प्रथमा	बहुवचनम्
कुर्वन्ति	कृ	प्रथमा	बहुवचनम्

5. निम्नलिखित वाक्यों को लृट् लकार में बदलिए–

उत्तरम्– (क) विकल्पः गृहं गामिष्यति। (ख) तवं किं करिष्यासि? (ग) बालिका राजमार्गे धाविष्यति।
(घ) त्वं पुत्र गामिष्यति। (ङ) सा गुरुं नंस्यति।

6. संस्कृत में अनुवाद कीजिए–

उत्तरम्– (क) वयमपि नर्तिष्यामः। (ख) मम गीतं गातुंम् इच्छा अस्ति।
(ग) निर्धनाय वस्त्रं मिष्टान्नंच ददतु। (घ) सर्वे मित्राणि तं नमस्तुकुर्वन्ति।
(ङ) श्वः त्वं किं करिष्यति?

7. हिन्दी में अनुवाद कीजिए–

उत्तरम्– (क) कल मेरा जन्मदिन होगा। (ख) वहाँ हम दोनों देवपूजन करेंगे।
(ग) तुम सभी सुखी होओ। (घ) सभी मित्र आकर मिठाइयारूँ खाते हैं।
(ङ) सभी ध्यासन से सुनते हैं।

तृतीयः पाठः

3 लङ् लकारः (प्रथम पुरुषः-एकवचनम्)

अभ्यासकण्ठी

1. एक शब्द में उत्तर दीजिए–

उत्तरम्– (क) नृपः (ख) मूर्खजनैः (ग) वानरः

2. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर दीजिए–

उत्तरम्– (क) मक्षिका भूपतेः नासिकायाः उपरि उपाविशत्।
(ख) वारं-वारं अपसारणेनपि मक्षिक राज्ञः नासिकायाः उपरि एवं उपाविशत् तु वानरः अतिकुद्धः अभवत्।
(ग) कुछः वानरः मक्षिकायां प्रहारमकरोत्।
(घ) खड्गप्रहारेण नृपस्य नासिका छिन्ना अभवत्।
(ङ) नृपः वानरं तस्य मूर्खतायाः कारणेना अत्यजत्।

3. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए–

उत्तरम्– (क) **पुरा एकस्मिन् नगरे** एकः नृपः आसीत्। (ख) नृपस्स्य **नासिकायां** मक्षिका उपाविशत्।
(ग) नृपतेः पशुषु एकः वानरः प्रियः **आसीत्**। (घ) वानरः मक्षिकां हन्तुं **खडयेन** प्रहारम् अकरोत्।

4. निम्नलिखित धातुओं के लङ्लकार के रूप प्रथम पुरुष, एकवचन, द्विवचन और बहुवचन में लिखिए–

उत्तरम्– **लङ् लकार-प्रथम पुरुष**

धातु	एकवनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
क्रिड्	अक्रिडत्	अक्रिडताम्	अक्रिडन्
भू	अभवत्	अभवताम्	अभवन्
पठ्	अपठत्	अपठताम्	अपठन्
धात्	अधावत्	अधावताम्	अधावन्
नृत्य	अनृत्यत्	अनृत्यताम्	अनृत्यन्

5. **'क्त' प्रत्यय के रूप बनाकर तीनों लिंगों में लिखिए–**

उत्तरम्–

			पुंलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग	नपुंसकलिङ्ग
गम्	+	क्तः	गतः	गता	गतम्
खाद्	+	क्तः	खादितः	खादिता	खादितम्
पठ्	+	क्तः	पठितः	पठिता	पठितम्
लिख्	+	क्तः	लिखितः	लिखिता	लिखितम्
नम्	+	क्तः	नमितः	नमिता	नमितम्

6. **संस्कृत में अनुवाद कीजिए–**

उत्तरम्– (क) पुरा नगरे एकः राजा आसीत्। (ख) तस्य प्रासादे अनेके जन्तवः आसन्।
(ग) सहसा एका मक्षिका राज्ञः नासिकायाम् उपाविशत्। (घ) सः वानरः क्रुद्धः अभवत्।

7. **हिन्दी में अनुवाद कीजिए–**

उत्तरम्– (क) राजा ने उस मूर्ख सेवक को छोड़ दिया। (ख) उसने मक्खी के ऊपर प्रहार किया।
(ग) एक रात वह राजा गहरी नींद में था। (घ) सभी पशुओं ने राजा की सेवा की।

चतुर्थः पाठः

4

लङ् लकारः (प्रथम पुरुषः द्विवचनम्)

अभ्यासकण्ठी

1. **एक शब्द में उत्तर दीजिए–**

उत्तरम्– (क) क्षेत्रम् (ख) गीतम् (ग) अगायताम्

2. **निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर दीजिए–**

उत्तरम्– (क) अश्वौतीव्रम् अधावताम्। (ख) पिकौ अकूजताम्। (ग) बलिके अपठताम्।

3. **रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए–**

उत्तरम्– (क) तौ **कृषकौक्षेत्रम्** अगच्छताम्। (ख) सिंहौ **उच्चैः** अगर्जताम्। (ग) नरौ **मधुरम्** अगायताम्।
(घ) अजे घासम् **अचरताम्**। (ङ) ते विद्यालये **अगच्छताम्**।

4. **निम्नलिखित शब्दों के द्विवचन रूप लिखिए–**

उत्तरम्–

बालकः	–	बालकौ	नरः	–	नरौ	छात्राः	–	छात्रे
विद्या	–	विद्ये	रामः	–	रामौ	महिला	–	महिले

5. **निम्नलिखित वाक्यों की लङ्लकार में ही द्विवचन में बदलिए–**

उत्तरम्– (क) बालिके विद्यालये अगच्छताम्। (ख) पिकः'काकौ अवदताम्। (ग) सिंहौ वने अगर्जताम्।
(घ) अजौ क्षेत्रे अचरताम्। (ङ) कृषकौ क्षेत्रे अगच्छताम्।

6. **संस्कृत में अनुवाद कीजिए–**

उत्तरम्– (क) बद्धे मलि चित्रम् अपश्यताम्। (ख) द्वे अजे तृणानि अचरताम्। (ग) द्वौ नरौ मधुरम् अगायताम्।
(घ) तौ विद्यालयम् अगच्छताम्। (ङ) द्वौ कृषकौ क्षेत्रम् अकर्षताम्।

7. **हिन्दी में अनुवाद कीजिए–**

उत्तरम्– (क) इन छात्रों ने पुस्तक पड़ी। (ख) छात्रों ने झूठ नहीं बोला। (ग) छोड़े तेज दौड़े।
(घ) तोते आपस में बोले। (ङ) ये दोनों सड़क पर गए।

पञ्चमः पाठः

5

लङ् लकारः (प्रथम पुरुषःबहुवचनम्)

अभ्यासकण्ठी

1. **एक शब्द में उत्तर दीजिए–**

उत्तरम्– (क) पुष्पपादपाः (ख) चुष्पाणि (ग) बालकाः (घ) विद्यालये

2. **निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर बताइए–**

उत्तरम्– (क) विद्यालये छात्राः गुरूम् अनमन्।
(ख) रमा मुक्ति, युक्तिश्च एकास्य प्रस्तरस्य पट्टिकायाम् अतिष्ठन्।
(ग) बालिकाः परस्परं वार्तालापम् अकुर्वन्।
(घ) विद्यालये बहवः छात्राः पठन्ति।

3. **निम्नलिखित वाक्यों का लङ् लकार में प्रयोग करते हुए उचित क्रिया-पद भरिए–**

उत्तरम्– (क) वानराः फलानि **अखादन्**। (ख) वृक्षात् पत्राणि **अपतन्**।
(ग) बालकाः स्वपाठम् **अपठन्**। (घ) छात्राः दुग्धम् **अपिबन्**।

4. **निम्नलिखित वाक्यों को लङ् लकार में बदलिए–**

उत्तरम्– (क) ऊद्याने पुष्पपादपाः आसन्। (ख) बालिकाः गीतम् अगायन्। (ग) नराः क्षेत्रे अगच्छन्।
(घ) मेघाः अगर्जन्। (ङ) मृगः शीघ्रम् अधावत्। (च) मुक्ति स्वपाठम् अपठत्।

5. **निम्नलिखित धातुओं के लङ्लकार में प्रथम पुरुष में रूप लिखिए–**

उत्तरम्–

	धातु	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(क)	पठ्	अपठत्	अपठताम्	अपठन्
(ख)	खाद्	अखादत्	अखादताम्	अखादन्
(ग)	नम्	अनमत्	अनमताम्	अनमन्
(घ)	गच्छ्	अगच्छत्	अगच्छताम्	अगच्छन्
(ङ)	पिबू	अपिवत्	अपिबताम्	अपिबन्
(च)	वद्	अवदत्	अवदताम्	अवदन्
(छ)	क्रिड्	अक्रीडत	अक्रीडताम्	अक्रीडन्
(ज)	लिख्	अलिखत्	अलिवताम्	अलिदन्

6. **संस्कृत में अनुवाद कीजिए–**

उत्तरम्– (क) अयं मम विद्यालयः अस्ति। (ख) अत्र क्रीडाक्षेत्रे छात्राः अक्रीडन्। (ग) अस्मिन् विद्यालये बहवः छात्राः पठन्ति।
(घ) सर्वे बालकाः गुरूम् अनमन्। (ङ) छात्राः कक्षायां ध्यानेन अलिखन्।

7. **हिन्दी में अनुवाद कीजिए–**

उत्तरम्– (क) बगीचे में अनेक फूलों के पौधे हैं। (ख) कोयले कूकीं फूल खिले। (ग) वहाँ अनेक बालक हैं।
(घ) अध्यापकों ने परिश्रम से पढ़ाया। (ङ) छात्र कक्षा में ध्यानपूर्वक पढ़े।

8. **निम्नलिखित में सन्धि कीजिए–**

उत्तरम्– (क) अ + धाव + अन् = अधावन् (ख) अ + पत् + अन् = अपतन्
(ग) अ + अच्छ् + अन् = अगच्छन् (घ) अ + क्रीड् + अन् = अक्रीडन्
(ङ) अ + खाद् + अन् = आवादन् (च) अ + लिख् + अन् = अलिखन्

षष्ठः पाठः

6 लङ् लकारः (मध्यम पुरुषः)

अभ्यासकण्ठी

1. **एक शब्द में उत्तर दीजिए–**

उत्तरम्– (क) स्वप्रत्रम्। (ख) स्वपाठम्। (ग) मुखम्। (घ) भोजनम्। (ङ) क्रीडाक्षेत्रे।
(च) गीतम्। (छ) कलमेन। (ज) देवम्। (झ) फलानि।

2. **मंजूषा से पूर्ण पद लेकर वाक्यों की पूर्ति कीजिए–**

उत्तरम्– (क) त्वं गृहम् **अगच्छः**। (ख) युवां फलानि **अश्वादतम्**।
(ग) यूयं क्रीडाक्षेत्रे **अक्रीडत**। (घ) यूयं विद्यालयात् **आगच्छत्**।

3. **उदाहरणनुसार रूप लिखिए–**

उत्तरम्–

मध्यम पुरूष

धातु	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
भू	अभवः	अभवतम्	अभवत
नृत्य	अनृत्यः	अनृत्यतम्	अनृत्यत
नीय	अनयः	अनयतम्	अनयत
खाद्	अखादः	अखादतम्	अखादत
पठ	अपठः	अपठतम्	अपठत

4. **सही उत्तर छाँटकर लिखिए–**

उत्तरम्– (i) (ग) अभवतम्
(ii) (क) कथ् धातु, लङ् लकार, प्रथम पुरुष, एकवचन
(iii) (ग) यूवाम् अपठतम्

5. **संस्कृत में अनुवाद कीजिए–**

उत्तरम्– (क) त्वं मया सह आपणम् अगच्छः। (ख) यूयं फलम् अखादत।
(ग) यूयं जलम् अपिबत। (घ) युवां कदा गीतम् अगायतम्।
(ङ) युवां स्वयं पाठम् अपठतम्।

सप्तमः पाठः

7 लङ् लकारः (उत्तम पुरुषः)

अभ्यासकण्ठी

1. लङ्लकार की क्रियाएँ चुनिए–

उत्तरम्– (क) अगच्छम्। (ख) अगच्छाम्। (ग) खादावः। (घ) अधावाम।
(ङ) आनयामि। (च) अलिखाव।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए–

उत्तरम्– (क) अहं **प्रातः दुग्धम्** अपिबम्।
(ख) आवां पाठं **म् अस्मराव**।
(ग) अहं मोहनेन सह **यढिरकथा अक्रीडम**।
(घ) अहं एकं **मृगम् अपश्यम्**।
(ङ) आवां **यष्टिकया** सह अक्रीडाव।
(च) अहं सदैव **सत्यम्** अवदम्।

3. निम्नलिखित क्रियापदों के धातु, पुरुष, वचन लिखिए–

उत्तरम्–

	क्रियापद	**धातुः**	**पुरुषः**	**वचनम्**
(क)	अहसम्	हस्	उत्तमः	एकवचनम्
(ख)	अक्रिडत्	क्रीड्	प्रथमः	एकवचनम्
(ग)	अभवतम्	भू	मध्यमः	द्विवचनम्
(घ)	अगचछाव	गम्	उत्तमः	द्विवचनम्
(ङ)	अनमाम	नम्	उत्तमः	बहुवचनम्
(च)	अपश्यतम्	पश्य्	मध्यमः	द्विवचनम्
(छ)	अभवाम	भू	उत्तमः	बहुवचनम्

4. 'क' स्तम्भ के साथ 'ख' स्तम्भ का मिलान कीजिए–

उत्तरम्–

स्तम्भ 'क'	**स्तम्भ 'ख'**
वयं	मोहनेन सहः कन्दुकेन अक्रीडम्।
आवां	देवालये किम् अकुरुतम्।
युवां	क्रीडाक्षेत्रे अधावाम।
अहं	जलम् अपिबाव।
त्वं	केन सह अक्रीडत।
यूयं	पाठम् अस्मरः।

अष्टमः पाठः

8 दशमस्त्वमसि (संख्याबोधकाः शब्दाः)

अभ्यासकण्ठी

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर दीजिए–

उत्तरम्– (क) स्नानाय दश बालकाः नदीम् अगच्छन्।

(ख) बालकाः निर्मले शीतले च नदीचले चिरं व्यवहरन्।

(ग) दलप्रमुखः अपृच्छत्।

(घ) पथिकः अपृच्छत् यत् यूयं कथं पुःखिताः स्थ? मिं कारणम इति।

(ङ) दलप्रमुखः अकथयत्।

(च) चथिकः अवदत्।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए–

उत्तरम्– (क) बालकाः स्नानाय **नदीम्** अगच्छन्।

(ख) दशमो नद्यां **मग्नः** अभवत्।

(ग) पथिकः **तानू** अगणयत्।

(घ) वयं **सप्तति** यावत् संख्या जानीयः।

3. संस्कृत में अनुवाद कीजिए–

उत्तरम्– (क) द्वो छात्रौ पठतः स्म।

(ख) सः विद्यालयात् द्वे पुस्तके अभयत्।

(ग) अहं द्वे कदलीफले अभक्षयम्।

(घ) त्रयः छात्राः अनुपस्थिताः सन्ति।

(ङ) चत्वारः मृगाः धावन्ति।

(च) पञ्च बालिकाः गीतं गायन्ति।

(छ) एकः बालकः आगच्छति।

4. निम्नलिखित अनुच्छेद का हिन्दी में अनुवाद कीजिए–

उत्तरम्– अनुवाद–उसी अवसर पर कोई पथिक उस रास्ते से गया। उसने उन बालकों को दुखी देखकर उनके दुख का कारण पूछा- ''बच्चो, तुम क्यों दुखी हो? क्या कारण है? इसके बाद दलप्रमुख बोला–''हम दश लड़के नहाने के लिए यहाँ आए। किंतु इस समय गिनती करके देखते हैं कि हम नौ ही हैं। ऐसा लगता है एक नदी में डूब गया है। यही हमारे दुःख का कारण है।''

नवम् पाठः

9 लोट् लकारः (आज्ञार्थक) (प्रथम पुरुषः)

अभ्यासकण्ठी

1. एक पद में उत्तर दीजिए–

उत्तरम्– (क) क्रीडाक्षेत्रे।

(ख) लिखताम्।

(ग) क्रीडन्तु।

2. संक्षेप में उत्तर बताइए–

उत्तरम्– (क) सैनिकाः देशं रक्षन्तु।

(ख) बलिकाः संगीतकक्षायां गायन्तु।

(ग) क्षेया अद्य पाठं पठतु। (घ) शिक्षकाः कक्षायाम् आगच्छन्तु।

3. कोष्ठक से शब्दों को चुनकर रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए–

उत्तरम्– (क) छात्राः गुरवे **नमन्तु**। (ख) ताः बालिकाडपि **क्रीडाक्षेत्रे** क्रीडन्तु।

(ग) बालकाः **क्रीडाक्षेत्रे** कन्दुकेन क्रीडन्तु। (घ) बालिकाः संगीत कक्षायाम् गीतं **गायन्तु**।

(ङ) **सैनिकौ** देशं रक्षताम्।

4. निम्नलिखित धातुओं के रूप लोट लकार (प्रथम पुरुष) में लिखिए–

उत्तरम्–

	प्रथमपुरुष	**मध्यमपुरुष**	**उत्तमपुरुष**
पठ	पठतु	पठताम्	पठन्तु
आ + गम्	आगच्छतु	आगच्छताम्	आगच्छन्तु
तिष्ठ्	तिष्ठतु	तिष्ठताम्	तिष्ठन्तु
नृत्य	नृत्यु	नृत्यताम्	नृत्यन्तु
भ्रम्	भ्रमतु	भ्रमताम्	भ्रमन्तु

5. निम्नलिखित वाक्यों को लोट् लकार में बदलिए–

उत्तरम्– (क) शुभं तत्र गच्छतु। (ख) उमा प्रभा च पठताम्। (ग) सैनिकाः देशं रक्षन्तु।

(घ) शिवं गृहे एवं तिष्ठतु। (ङ) ते बालिके अद्य नृत्यताम्।

6. हिन्दी में अनुवाद कीजिए–

उत्तरम्– (क) वह छात्र और वह छात्रा खेल के मैदान में खेलें। (ख) रितिक गुरु को नमन करें।

(ग) दौ सैनिक देश की रक्षा करें। (घ) वे लड़कियाँ भी वहाँ खेलें।

(ङ) वह छात्र पढ़े।

दशमः पाठः

10 लोट् लकारः (आज्ञार्थक) (मध्यम पुरुषः)

अभ्यासकण्ठी

1. एक पद में उत्तर दीजिए–

उत्तरम्– (क) मालाम्। (ख) विद्यालयम्। (ग) शोभना।

2. मंजूषा से उचित शब्द लेकर रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए–

उत्तरम्– (क) युवां देवालयं **गच्छतम्**। (ख) त्वं उद्याने **भ्रम**। (ग) यूयं पुस्तकानि **पठत**।

(घ) तौ बालकौः क्षेत्रे **खेलताम्**। (ङ) मोहनः फलानि **खादतु**।

3. लोट् लकार मध्यम पुरुष के एकवचन 'अ' (प्रत्यय) बहुवचन (अत) प्रत्यय लगाकर रूप लिखे जाते हैं–

उत्तरम्– छात्र स्वयं करें।

4. निम्नलिखित वाक्यों को लङ् लकार में बदलिए–

उत्तरम्– (क) सः पुस्तकम् अपठत्। (ख) यूयं गृहम् अगच्छत। (ग) ते दुग्धम् अपिवन्।

(घ) युवां जलम् अनयतम्। (ङ) बालिकाः देवालयम् अगच्छत्। (च) यूयं भोजनम् अखादत।

5. **निम्नलिखित धातु-रूपों की पूर्ति कीजिए–**

उत्तरम्– **मध्यम पुरुष**

एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
धाव	धावतम्	धावत
एधि	स्तम्	स्त
कुरू	कुरुतम्	कुरूत
नम	नमतम्	नमत
खाद	खादतम्	खादत

6. **हिन्दी में अनुवाद कीजिए–**

उत्तरम्– (क) घर जाओ। (ख) सदा सत्य बोलो धर्म का आचरण करो।
(ग) तुम दोनों समय से विद्यालय जाओ। (घ) तुम जब घ जाकर माता-पिता को गमन करो।
(ङ) तुम सब सुबह समय से उठो। (च) तुम दोनों मित्रों के साथ बातचीत करो।

7. **संस्कृत में अनुवाद कीजिए–**

उत्तरम्– (क) हे मूर्तिकारा त्वं मूर्तिं रचयं। (ख) हे पुत्र! शीघ्रम् आगच्छ।
(ग) त्वं शोभना बालिका अस्ति स्वं पाठं स्मर। (घ) हे पुत्रि! शीघ्रं दुग्धं पीत्वा विद्यालयं गच्छ।
(ङ) त्वं सदा सत्यं पद।

8. **निम्नलिखित को कंठस्थ कीजिए–**

उत्तरम्– छात्रं स्वयं करें।

एकादशः पाठः

11 लोट् लकारः (आज्ञार्थक) (उत्तम पुरुषः)

अभ्यासकण्ठी

1. **निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर दीजिए–**

उत्तरम्– (क) आम्, अहं पठानि। (ख) आम्, वयं गुरूं प्रश्नानि पृच्छाम्।
(ग) आम्, रात्रौ नायुं पश्याम। (घ) आम् क्षेत्रं सिञ्चाम।

2. **रिक्त स्थानों की पूत्रि कीजिए–**

उत्तरम्– (क) आवां **देवालयं** गच्दाव। (ख) वयं सायं **क्रीडाक्षेत्रे** क्रीडाम।
(ग) अहं **गृहात्** बहिः गच्छानि। (घ) रात्रौ वयं **नाटकं** पश्याम।

3. **लोट् लकार उत्तम पुरुष में धातु के साथि निम्न प्रत्यय जोड़ते हैं–**

उत्तरम्– छात्र स्वयं करें।

4. **निम्नलिखित वाक्यों को शुद्ध कीजिए–**

उत्तरम्– (क) आवां गच्छाव। (ख) आवां पाठं पठाव। (ग) यूयं फलं खादत।
(घ) श्यामः विद्यालयं गच्दति। (ङ) ते स्वपाठं स्मरन्तु। (च) आवां गृहात् बहिः गच्छावः।

5. निम्नलिखित को सुमेलित कीजिए–

उत्तरम्–

कृषकः	सिञ्चतु
छात्रौ	पठताम्
बालिकाः	नृत्यन्तु
मालाकारः	गुम्फन्तु
त्वं	कुरु
आवां	लिखाव
वयं	तिष्ठाम
यूयं	कुरुत

6. निम्नलिखित में सन्धि कीजिए–

उत्तरम्–

देव	+	आलय	=	देवालय	सुख	+	अर्थी	=	सुखार्थी
विद्या	+	आलय	=	विद्यालय	धन	+	अर्थी	=	धनार्थी
विद्या	+	अर्थी	=	विद्यार्थी	पुस्तक	+	आलय	=	पुस्तकालय

7. संस्कृत में अनुवाद कीजिए–

उत्तरम्– (क) यूयं पुस्तकं पठत। (ख) अहं गृहं गच्छानि। (ग) तौ क्रीडताम्।
(घ) छात्राः विद्यालयं गच्छन्तु। (ङ) त्वं क्रीडाक्षेत्रे क्रीड। (च) वयं फलानि खादाम।

द्वादशः पाठः

12 उपसर्गाः

अभ्यासकण्ठी

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर दीजिए–

उत्तरम्– (क) सिंहः धेनूं प्रहरति। (ख) रामः बलिं संहरति।
(ग) नद्यः पर्वतीयः निर्गच्छन्ति। (घ) शिशुः मातरम् अनुकरोति।

2. उपसर्ग जोड़कर क्रियापद बनाइए–

उत्तरम्–

वि	+	हृ	=	विहरति	आ	+	गम्	=	आगच्छति
उप	+	गच्छ्	=	उपगच्छति	अनु	+	भू	=	अनुभवति
अधि	+	गच्छ्	=	अधिगच्छति	उप्	+	कृ	=	उपकरोति
उत्	+	पत्	=	उत्पत्ति					

3. उपसर्ग अलग कीजिए–

उत्तरम्– (क) विहाय – वि (ख) अनुकरोति – अनु
(ग) उत्पादयन्ति – उत् (घ) निर्गच्छति – निर्
(ङ) संहरति – सम्

4. **निम्नलिखित पदों में उपसर्ग अलग कीजिए–**

उत्तरम्–

विहरति	–	वि	अनुभवति	–	अनु	अधिगच्छति	–	अधि
प्रहरात	–	प्र	उद्भवति	–	उद्	अनुकरोति	–	अनु
अपकरोति	–	अप	निर्गच्छात	–	निर्			

5. **हिन्दी में अनुवाद कीजिए–**

उत्तरम्– (क) एक बार शिष्यों के साथ नहाने गए। (ख) दयालु ऋषि पिछल गए।
(ग) वाल्मीकि ने रामायण कथा लिखी। (घ) ये कवि आदिकवि कहलाते हैं।

त्रयोदशः पाठः

13 विद्यायाः महिमा

अभ्यासकण्ठी

1. **एक पद में उत्तर दीजिए–**

उत्तरम्– (क) विद्या (ख) विनयम् (ग) विद्या (घ) विद्या (ङ) धनम्

2. **श्लोकों के रिक्त स्थान की पूर्ति कीजिए–**

उत्तरम्– (क) विनयात् **याति** पात्रताम्। (ख) **विद्याधनं** सर्वधनप्रधानम्।
(ग) किं किं न साधयति **कल्पलतेव विद्या**। (घ) मातेव **रक्षति**।
(ङ) व्ययतो वृद्धिमायाति **क्षयमायाति सञ्चयात्**।

3. **शुद्ध वाक्यों के सामने 'हाँ' तथा अशुद्ध वाक्य के सामने 'नही' लिखिए–**

उत्तरम्– (क) हाँ (ख) नहीं (ग) नहीं (घ) नहीं

4. **निम्नलिखित में सन्धि-विच्छेद कीजिए–**

उत्तरम्–

(क)	वर्जयेततादृशम्	=	वर्पयेत्	+	तादृशम्	(ख)	यन्मित्रम्	=	यत्	+	मित्रम्
(ग)	मित्रमेव	=	मित्रम्	+	एव	(घ)	ह्येकेन	=	हि	+	एकेन
(ङ)	गतिर्भवेतृ	=	गतिः	+	भवेत्	(च)	तस्मात्तदेव	=	तस्मात्	+	तदेव

चर्तुदशः पाठः

14 आदिकविः बाल्मीकिः

अभ्यासकण्ठी

1. **एक शब्द में उत्तर बताइए–**

उत्तरम्– (क) वाल्मीकिः (ख) वाल्मीकिः (ग) ब्रह्मा (घ) शिष्यैः।

2. **निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर दीजिए–**

उत्तरम्– (क) क्रोञ्च्याः शेदनम् उच्चैः क्रन्दनं च श्रुत्वा ताच दयनीयां दशांच दृष्ट्वा ऋषि द्रवितो डभवत्।

(ख) महर्षिः आकाशवाण्या वाल्मीकिम् आदिशत्

(ग) ब्रह्मा आकाशवाण्या संस्कृतस्य आदिकवि।

(घ) वाल्मीकिना श्लोकबद्धा रामायण कथा लिखिता।

(ङ) वाल्मीकिः क्रौञ्चयाः रोदनम् अश्रृणोत्।

3. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए–

उत्तरम्– (क) मा **निषाद** प्रतिष्ठां त्वमगमः **शाश्वती** समाः।

(ख) यत्क्रौञ्च्यामिथुनादेकम् **अवधीः** काममोहितम्।

(ग) ततः प्रभृतिः **ऋषिरयं** कविवपदं प्राप्तः।

(घ) मार्गे सः **काधेन** विद्धम् एकं **क्रौञ्चपरिणेम** अपश्यत्।

(ङ) एकदा सः शिष्यै सह स्नातुं **तमसानघाः** तीरम् अगच्छत।

4. निम्न पदों में उपसर्ग को अलग कीजिए–

उत्तरम्– (क) वियोगेन – वि (ख) व्याकुलिताना – वि

(ग) उन्मुखः – उत् (घ) अनुसरणम् – अनु

(ङ) आदेशः – आ (च) उपागता – उप

5. हिन्दी में अनुवाद कीजिए–

उत्तरम्– (क) एक बार शिष्यों के साथ नहाने गए। (ख) दयालु ऋषि पिघल गए।

(ग) वाल्मीकि ने रामायण कथा लिखी। (घ) ये कवि आदिकवि कहलाते हैं।

पञ्चदशः पाठः

15 मम ग्रामः

अभ्यासकण्ठी

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर दीजिए–

उत्तरम्– (क) प्रायः ग्रामीणः जनाः कृषकाः भवन्ति। (ख) कृषकाः क्षेत्राणि कर्षन्ति।

(ग) ग्रामे एकैव रथ्या अस्ति। (घ) तत्र ग्रामे द्वौ-विद्यालयौ स्तः।

(ङ) ग्रामं परितः गोचारण भूमि; अस्ति।

2. दूसरा अनुच्छेद पढ़िए और निम्न प्रश्नों के उत्तर दीजिए–

उत्तरम्– (क) ग्रामेषु क्षेत्राणि परितः वारिणापूरिताः कुल्याः सन्ति।

(ख) कृषकाः स्वक्षेत्राणि हलेन कुर्वन्ति।

(ग) कुषकाः स्वगृहाणि परितः शाकदीनि रोपयन्ति।

(घ) श्रमशीलाः जनाः धान्यादिकम् उत्पादयन्ति।

3. निम्न वाक्यों को भूतकाल में बदलिए–

उत्तरम्– (क) कृषकाः कार्यम् अकुर्वन्। (ख) आवाम् अखादव। (ग) छात्रः विद्यायलम् अगच्छत्।

(घ) ग्रामीणाः जनाः कृषकाः अभवन्। (ङ) एका चटका अस्मिन् वृक्षे अतिष्ठत्

4. कोष्ठक से पद छाँटकर रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए–

उत्तरम्– (क) अस्माकं ग्रामः **नगरात्** नातिदूरे वर्तते।

(ख) तत्र **बीजानि** वयन्ति।

(ग) ग्रामीणा जनाः प्रायः **कषकाः** भवन्ति।

(घ) ते च गृहानि परितः **शाकादीन्यपि** उत्पादयन्ति।

(ङ) तत्र **बालकाः** क्रीडन्ति।

(च) अस्माकं ग्रामे एकः औषधालयः **अपि** अस्ति।

(छ) अत्र नाना **प्रकाराः वृक्षाः शोभन्ते**।

5. निम्नलिखित क्रियापदों को लोट् लकार में बदलिए–

उत्तरम्–

कुर्वन्ति	–	कुरुवन्तु	नमन्ति	–	नमन्तु
पठति	–	पठतु	चलन्ति	–	चलन्तु
रक्षति	–	रक्षतु	वसति	–	वसतु
नृत्यति	–	नृत्यतु	कर्षति	–	कर्षतु
पश्यति	–	पश्यतु	नयन्तु	–	नयन्तु
धावति	–	धावतु	क्रीडन्ति	–	क्रीडन्तु
भवन्ति	–	भवन्तु			

6. दिए गए शब्दों के मूलशब्द, विभक्ति तथा वचन लिखिए–

उत्तरम्–

	पद	**मूल शब्द**	**विभक्ति**	**वचन**
	वृद्धानाम	वद्धः	षष्ठी	बहुवचन
(क)	नेत्रेण	नेत्रम्	तृतीया	एकवचनम्
(ख)	नरस्य	नरः	षष्ठी	एकवचनम्
(ग)	ग्रामेषु	ग्रामः	सप्तमी	बहुवचनम्
(घ)	कृषकानामृ	कृषकः	षष्ठी	बहुवचनम्
(ङ)	हलेन	हलम्	तृतीया	एकवचनम्

7. अव्यय पद को रेखांकित कीजिए–

उत्तरम्– (क) सः **कुत्र** गच्छति।

(ख) **अत्र** दौ प्राथमिक विद्यालयौ स्तः।

(ग) **तत्र** धेनव वत्साः, वृषभाः अजाच तृणानि चरन्ति।

(घ) अस्माकं ग्रामं नगरात् **नातिदूरे** वर्तते।

(ङ) अस्माकं ग्रामे **एकैव** रथ्याः।

8. निम्नलिखित में सन्धि विच्छेद कीजिए–

उत्तरम्–

(क)	एकैव	=	एक	+	एवं
(ख)	धान्यादि	=	धन्य	+	आदि
(ग)	वैज्ञानिकोपकरणानाम्	=	वैज्ञानिक	+	उपकरणानाम्
(घ)	औषधालय	=	औषध्र	+	आलय

9. विशेषण और विशेष्य को मिलाइए–

उत्तरम्–

विशेषण	**विशेष्य**
कीदृशा	आचारविचाराः
दयनीया	जागरूकता
प्राकृतिकम्	दशा
शुद्धम्	दृश्यम्
स्वच्छम्	वातावरणम्
शुद्धः	जलवायु
शुद्धाः	जलम्

10. संस्कृत में अनुवाद कीजिए–

उत्तरम्– (क) कृषका; हलेन क्षेत्राणि कर्षन्ति।

(ख) मम ग्रामे एका कुल्या अपि अस्ति।

(ग) ग्रामीणाः प्रायः कृषकाः भवन्ति।

(घ) ते तत्र बीजानि वयन्ति।

(ङ) ग्रामं परितः वृक्षाः सन्ति।

(च) अजा तृणं चरति।

(छ) अहं ग्रामे गच्छामि।

11. याद कीजिए–

उत्तरम्– छात्र स्वयं करें।

षोडशः पाठः

16 दीपमालिकोत्सवः

अभ्यासकण्ठी

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर दीजिए–

उत्तरम्– (क) दीपावली उत्सवः कार्तिकमासस्य अमावस्यायां भवति।

(ख) जनाः दीपान् प्रज्वाल्य गृहेषु मन्दिरेषु द्वाद्वेषु च स्थापयन्ति।

(ग) अस्य उत्सवस्य सन्देशः अस्ति यत् वयम् अविद्यान्धकारं विनाश्य स्वजीवने ज्ञानस्य प्रकाशं कुर्म।

(घ) अस्मिन् दिने लक्ष्म्याः पूजनं क्रियते।

2. रिक्त स्थान की पूर्ति कीजिए–

उत्तरम्– (क) अस्माकं भारतवर्षः **उत्सवानां पर्वणां** च देशः वर्तते।

(ख) इदं पर्व कार्तिक **मासस्य अमावस्यायां** भवति।

(ग) अस्मिन् दिने लक्ष्याः **पूजनं** भवति।

(घ) सुधाधवलितानि गृहाणि **नववधूरिव** भासन्ते।

(ङ) रात्रौ **गणेशेन** सह लक्ष्म्याः पूजनं क्रियते।

(च) अस्मिन् एवं दिने भगवती महालक्ष्मी **सागरमध्यात्** अभवत्।

(छ) द्वितीयादिने प्रतिपादि प्रातःकाले **गोवर्धनपूजा** भवति।

3. निम्नलिखित में सन्धि-विच्छेद कीजिए–

उत्तरम्– (क) महोत्सवुषु = महा + उत्सवेषु

(ख) अविद्यान्धकारम् = अविद्या + अन्धकारम्

(ग) सूर्योदयः = सूर्य + उदयः

(घ) हर्षोल्लासम् = हर्ष + उल्लासम्

4. संस्कृत में अनुवाद कीजिए–

उत्तरम्– (क) अस्माकं भारतवर्षः उत्सवानां देशः अस्ति। (ख) वालकाः अस्मिन् दिने प्रसन्नाः भवन्ति।

(ग) बालका अस्मिन् दिने प्रसन्नाः भवन्ति। (घ) दीपावली उत्सवः कार्तिक

(ङ) रामः रावणं हत्वा सीतया लक्ष्मणेन च सह अयोध्यां प्रत्यावर्तितः।

(च) अस्मिन् दिने भगवती महालक्ष्मी सागरमध्ये तिष्ठति।

(छ) सर्वे जनाः श्तनानि वस्त्राणि धारयन्ति।

(ज) रात्रौ श्रीगणेशेन सह लक्ष्म्याः पूजनं कुर्वन्ति।

5. प्रथम अनुच्छेद का हिन्दी में अनुवाद कीजिए–

उत्तरम्– अनुवाद–हमारा भारतवर्ष त्योहारों और पर्वो का देश हैं। यहाँ प्रचलित महोत्सवों में दीपावली का स्थान सर्वश्रेष्ठ है। ऐसा सुना जाता है कि इसी दिन त्रेतायुग में मर्यादापुरूषोत्तम श्रीरामचन्द्र पिता की आज्ञा का पालन करते हुए चौदह वर्षों तक वन में रहकर राक्षसराज रावण को मारकर सीता और लक्ष्मण के साथ अयोध्या वापस लौटे। उस समय अयोध्यवासी लोगों ने दीपों की पंक्ति प्रज्वलित करके उनका अभिनंदन किया। इसीलिए यह पर्व दीपावली नाम से मनाया जाता है। यह पर्व कार्तिक मास की अमरवाला में होता है।

सप्तदशः पाठः

17 परोपकारस्य फलम्

अभ्यासकण्ठी

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर दीजिए–

उत्तरम्– (क) मयूरः जलम् आनेंतु सरोवरे अगच्छत्। (ख) वृद्धः हस्तेन मयूरस्य पक्षान् अस्पृशत्।

(ग) मयूदरस्य दयाभावनया वृद्धः प्रसन्नः अभवत्। (घ) सर्वे पक्षिणः सवार्थे निमग्नाः आसन्।

(ङ) मयूरः साश्चर्यं वृद्धम् आसन्। (च) काकाच शावकाः भोजनार्थं प्रतीक्षन्ते।

(छ) वृद्धस्य हस्ते लगुडम् आसीत्।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए–

उत्तरम्– (क) अत्र कोडपि **वृक्षः** नासीत्। (ख) तदा सः एकं **शुकम्** अपश्यत्।

(ग) अहम् **आम्रलं** खादितुं गच्छामि। (घ) मम शावकाः **भोजनार्थं** प्रतीक्षन्ते।

(ङ) वृद्धः एकं **मयूरम्** अपश्यत्। (च) सर्वे पक्षिणः **स्वार्थे** निमग्नाः आसन्।

3. निम्नलिखित वाक्यों को लट् लकार में परिवर्तित कीजिए–

उत्तरम्– (क) मयूरः जलम् आने तुं गच्छति। (ख) वृद्धः प्रसन्नः भवति।

(ग) सर्वे स्वार्थे निमग्नाः भवन्ति। (घ) काकः भ्रमणार्थं गच्छति।

(ङ) सः एकं शुकं पश्यति।

4. संस्कृत में अनुवाद कीजिए–

उत्तरम्– (क) तत्र एकः सरोवरः आसीत्। (ख) शुकः वृक्षे वसति।

(ग) मयूरस्य पक्षाः अतीव शोभना भवन्ति। (घ) वयं वृद्ध जनानां सेवा कुर्याम।

(ङ) सज्जनाः परोपकारं कुर्वन्ति।

5. निम्नलिखित शब्दों की विभक्ति और वचन लिखिए–

उत्तरम्–

शब्द	**विभक्ति**	**वचन**
सेवायाः	षष्ठी	एकवचनम्
माम्	द्वितीया	एकवचनम्
हस्ते	सप्तमी	एकवचनम्
आतपेन	तृतीया	एकवचनम्
वृद्धस्य	षष्ठी	एकवचनम्

6. निम्नलिखित शब्दों में धातु व प्रत्यय लिखिए–

उत्तरम्–

शब्द	**धातु**	**प्रत्यय**
आनेतुम्	नय्	तुमुन्
खादितुम्	खाद्	तुमुन्
विश्रान्तुम्	श्रम्	तुमुन्
गत्वा	गम्	कत्वा

7. याद कीजिए–

उत्तरम्– छात्र स्वयं करें।

अष्टादशः पाठः

18 वनमहोत्सवः

अभ्यासकण्ठी

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर दीजिए–

उत्तरम्– (क) श्वः विद्यालये वनमहोत्सवः भविष्यति। (ख) सर्वे छात्राः वृक्षान् रोपयिष्यन्ति।

(ग) छात्राः वृक्षान् जलेन सेक्ष्यन्ति। (घ) छात्रेषु मिष्टान्नं वितारष्यति।

(ङ) प्राचार्यः महोदयः मन्त्री महोदयस्य स्वागतं करिष्यति।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए–

उत्तरम्– (क) श्वः विद्यालये **वन-महोत्सवः** भविष्यति। (ख) छात्राः अनेकान् प्रकारान् **वृक्षान्** आनेष्यन्ति।

(ग) छात्राः वृक्षान् **जलेन** सेक्ष्यन्ति। (घ) प्राचार्यः महोदयाः उत्सवस्य **महत्त्वं** कथयिष्यन्ति।

(ङ) मन्त्रीः महोदयाः **स्व-व्याख्यानं** करिष्यन्ति।

3. हिन्दी में अनुवाद कीजिए–

उत्तरम्– (क) राम कुरूक्षेत्र जाएगा। (ख) विष्णु मुझे शहर ले जाएगा। (ग) तुम वहाँ दूध पीओगे।

(घ) सभी छात्र चित्र देखेंगे। (ङ) अमित और सुमित पेड़ लगाएँगे।

4. संस्कृत में अनुवाद कीजिए–

उत्तरम्– (क) उत्सवस्य समापे जलपानं भविष्यन्ति। (ख) सीता वनं गमिष्यति।

(ग) अहम् उद्याने भ्रमणाय गमिष्यामि। (घ) मन्त्री महोदयः भाषणं दास्यति।

(ङ) सः तत्र सुखेन वत्स्यति।

5. निम्नलिखित शब्दों का अपने वाक्यों में प्रयोग कीजिए–

उत्तरम्– (क) सः क्षेत्रं प्रति गच्छति। (ख) सः वृक्षान् जलेन पिञ्चति।

(ग) काकः जलेन स्वषिपासा शान्ता अकरोत्। (घ) अस्याः जलं निर्मलं शीतलं च अस्ति।

(ङ) कृषि मन्त्री महोदयः विद्यालयं गमिष्यति।

नवदशः पाठः

19 नीतिश्लोकाः

अभ्यासकण्ठी

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर दीजिए–

उत्तरम्– (क) विद्या मातेव रक्षति, पितेवनियङ्क्ते, कान्तेव दुःखानि दूरी कृत्य रमयति, लक्ष्मी नियुङ्क्ते, कान्तेव दुःखानि दूर कृत्य रमयति, लक्ष्मी (धनं) तनोति (वर्धयति), कीर्तिंच दिक्षु वितनोति।

(ख) धीराः न्यायात् पथः न पलविचलनित।

(ग) सर्वे गुणाः कष्चन (धनम्) आक्षयन्ति।

(घ) दुर्जनः परिहर्तव्यः।

(ङ) विद्याहीनाः, तपहीनाः, दानहीनाः, ज्ञानहीनाः, शीलहीनाः, गुणहीनाः, धर्महीनाश्च मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए–

उत्तरम्– (क) यस्थस्ति वित्तं सः नरः **कुलीनः**। (ख) **मणिना** भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः।

(ग) न्याय्यात् पथः **प्रविचलन्ति** आश्रयन्ति। (घ) सर्वे गुणाः **काञ्चनम्** आश्रयन्ति।

(ङ) किं किं न साधयति **कल्पलतेव** विद्या। (च) स; एव वक्ता सः च **दर्शनीय**।

(छ) लक्ष्मीः समाविशतु **गच्छतु** वा यथेष्टम्।

3. निम्नलिखित वाक्यों को लङ् लकार में परिवर्तित कीजिए–

उत्तरम्– (क) विद्वान मृषा न अवदत्। (ख) सः एवं पण्डितः आसीत्।

(ग) सर्पाः भयङ् कराः अभवत्। (घ) विद्या विनयम् अददात्।

(ङ) चरित्रं मानवस्य श्रेष्ठं धनम् अस्ति।

4. निम्नलिखित शब्दों के विभक्ति तथा वचन लिखिए–

उत्तरम्–

शब्द	**विभक्ति**	**वचन**
दिक्षु	सप्तमी	बहुवचनम्
येषाम्	षष्ठी	बहुवचनम्
न्याय्यात्	पञ्चमी	एकवचनम्
सर्वे	प्रथमा	बहुवचनम्
मणिना	तृतीया	एकवचनम्

5. निम्नलिखित शष्ब्दों के लट् लकार में वाक्य बनाइए–

उत्तरम्– (क) अद्य – अद्य वर्षा न भविश्यति।

(ख) माता – माता स्वाशिशनू भोजनं दास्यति।

(ग) वक्ता – एषः युशलः वक्ता भविष्यति।

(घ) दुर्जनः – दुर्जनः कदापि सम्यः कर्ण न करिष्यति।

(ङ) पण्डितः – एषः पण्डितः अपरं ग्रामं गमिष्यति।

6. निर्देशानुसार शब्द–रूप लिखिए–

उत्तरम्– (क) यम्, यौ, यान् (ख) तस्याः, तयोः, तासाम् (ग) नरात्, नराभ्याम्, नरेभ्यः

(घ) केन, काभ्याम्, कैः (ङ) सर्वस्याम्, सर्वयोः सर्वासु

7. हिन्दी में अनुवाद कीजिए–

उत्तरम्– अनुवाद–जिसके पास धन-संपदा है, वह नर कुलीन (श्रेष्ठ) हैं, वह पण्डित है, वह वेदो का ज्ञाता है, गुणवान है, वही वक्ता है, वह दर्शन योग्य है, क्योंकि सभी धन पर ही आश्रित हैं।

विंशतिः पाठः

20 सदाचारः

अभ्यासकण्ठी

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर दीजिए–

उत्तरम्– (क) उत्तमः आचारः सदाचारः कथ्यते। (ख) छात्राः सदाचारं पालयन्तु।

(ग) यूयं पीडितस्य सेवा कुरुत। (घ) यूयं देशाल उत्तमाः नागरिकाः भवत।

(ङ) जीवने सदाचारस्य अतीव महत्तवम् अस्ति। (च) त्वम् आलस्यं त्वयज।

(छ) वयं देशस्य गौरवं रक्षाम।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए–

उत्तरम्– (क) छात्राः सदाचार **पालयनतु**। (ख) बालाः! यूयं पीडितस्य सेवां **कुरुत**।

(ग) वयं देशस्य गोरवं **रक्षाम**। (घ) मातृदेवो **भव**।

(ङ) मह्यं शक्तिं **यच्छ**।

3. निम्नलिखित शब्दों की विभक्ति व वचन लिखिए–

उत्तरम्–

	शब्द	**विभक्ति**	**वचन**
(क)	छात्राः	प्रथमा	बहुवचनम्
(ख)	समयेन	तृतीया	एकवचनम्
(ग)	परिश्रमेण	तृतीया	एकवचनम्
(घ)	जीवानाम्	षष्ठी	बहुवचनम्
(ङ)	मह्नाम्	चतुर्थी	एकवचनम्

4. संस्कृत में अनुवाद कीजिए–

उत्तरम्– (क) उत्तमम् आचारं सदाचारः इति कथयन्ति। (ख) छात्राः सदाचारं पालयन्तु।

(ग) त्वंम् आलस्यं त्यज। (घ) प्रतिदिनम् ईश्वरं स्मर।

(ङ) पीडितानां सेवा कुरुत।

5. हिन्दी में अनुवाद कीजिए–

उत्तरम्– (क) (ख)

(ग) (घ)

(ङ)

6. याद कीजिए–

उत्तरम्– छात्र स्वयं करें।

एकविंशतिः पाठः

21 चाणक्य-नीति

अभ्यासकण्ठी

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर दीजिए–

उत्तरम्– (क) दुर्जने सर्पे च सर्पः वरः अस्ति। (ख) दानात् गौरवं प्राप्यते।

(ग) पयोधीनां स्थितिः अधः भवति। (घ) जलबिन्दु निपातेन क्रमशः घटः पूर्यते।

(ङ) चयोदानां स्थितिः उच्चैः भवति।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए–

उत्तरम्– (क) सर्पो **दशति** काले तु **दुर्जनस्य** पदे-पदे। (ख) **एकश्चन्द्रस्तमो** हन्ति, न च **तारागणैरपि**।

(ग) शान्ति तुल्यं **तपो** नास्ति, न सनतोषात्पकं सुखम्। (घ) जलबिन्दुनिपातेन क्रमशः पूर्यते **घटः**।

(ङ) उच्चैः स्थिति **पयोदानां, पयोधीनामधः** स्थितिः।

3. निम्नलिखित वाक्यों को लोट् लकार में परिवर्तित कीजिए–

उत्तरम्– (क) सिंहः अतीव प्रसन्नः भवतु। (ख) खगाः आकाशस्य शोभाः भवन्तु।

(ग) व्याघ्राः दुंकारं कृत्वां कूर्दन्तु। (घ) कपोताः मुक्ताः भवन्तु।

4. संस्कृत में अनुवाद कीजिए–

उत्तरम्– (क) विद्वजननस्य सर्वत्र पूजा भवति। (ख) दानेन गौरवस्य प्राप्तिर्भवति। (ग) दीपकः तमः हरति।

(घ) दुष्टः त्याज्याः। (ङ) वयं मधुराणि वचननि वदेम।

द्विविंशतिः पाठः

22 देवालयः

अभ्यासकण्ठी

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर दीजिए–

उत्तरम्– (क) ईश्वरः लोकस्य पिता अस्ति। (ख) जनाः पूजनाय देवालयं गच्छन्ति।

(ग) जनाः सुगन्धितेन धूपने देवम् अर्चयन्ति। (घ) देवालये जनाः प्रसादम् वितरन्ति।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए–

उत्तरम्– (क) अहम् ईश्वरस्य **पूजां** करोमि। (ख) सः **जनानां** पालकः।

(ग) सुगन्धितेन धूपेन देवम् **अर्चयन्ति**। (घ) अनेन **सर्वेषां** कल्याणम् भवति।

(ङ) ते पूजनाय पुष्पैः मालाः रचयन्ति।

3. दिए गए शब्दों के अर्थ हिन्दी में लिखिए–

उत्तरम्–

देवालयः	**पुष्पैः**	**प्रकाशनाय**	**मिष्ठान्नानि**	**वितरन्ति**
मंदिर	फूलों से	उजाले के लिए	मिठाइयाँ	बाँटते हैं

4. नीचे लिखे शब्दों के लिए संस्कृत शब्द लिखिए–

उत्तरम्–

शब्द	**अर्थ**	**शब्द**	**अर्थ**
बहुत-से	बहवः	पूजा करने से	पूजा करणेन
पूजा करने के लिए	पूजायै	संसार के	विश्वस्य
धूप से	धूपेन	बाँटते हैं	वितरन्ति
सबका	सर्वेषाम्	जलाते हैं	प्रज्वालयन्ति

5. संस्कृत में अनुवाद कीजिए–

उत्तरम्– (क) वयम् ईश्वरस्य पूजां कुर्मः। (ख) एषः देवालयः अस्ति।

(ग) बहवः जनाः पूजायै देवालये गच्छन्ति। (घ) ईश्वरः अस्माकं पालकः अस्ति।

(ङ) ईश्वरः एकः अस्ति।

6. याद कीजिए–

उत्तरम्– छात्र स्वयं करें।

त्रयविंशतिदशः पाठः

23 विद्यालयः

अभ्यासकण्ठी

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर दीजिए–

उत्तरम्– (क) विद्यालयः नमगरस्य मध्ये अस्ति। (ख) शिक्षकाः विद्यां यच्छन्ति।

(ग) बालकाः क्रीडस्थले क्रीडन्ति। (घ) पादपान् बालकाः सिञ्चन्ति।

(ङ) उद्याने पुष्पं विकसति। (च) उद्यानं मनोहरम् अस्ति।

(छ) कन्दुक क्रीडनेन स्वास्थ्य लाभः भवति। (ज) अस्माकं विद्यालयः अत्यन्तः शोभनः अस्ति।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए–

उत्तरम्– (क) मम **विद्यालयः** नगरस्य मध्ये अस्ति। (ख) ते **पादपान्** जलेन सिञ्चन्ति।

(ग) उपवनस्य पुष्पवाटिका **मनोहरा** अस्ति। (घ) तत्र बालकाः **कन्दुकेन** क्रीडन्ति।

(ङ) उद्याने बालकाः **कार्म** कुर्वन्ति।

3. नीचे लिखे वाक्यों में रंगीन शब्दों को बहुवचन में बदलकर नये वाक्य बनाइए–

उत्तरम्– (क) उपवनेषु वृक्षाः सन्ति। (ख) वृक्षे पुष्पाणि सन्ति। (ग) उवने मयूराः नृत्यन्ति।

(घ) विद्यालये बालकाः पठन्ति। (ङ) बालकाः गृहं गच्छन्ति।

4. नीचे लिखे वाक्यों में रंगीन शब्दों को बहुवचन में बदलकर नये वाक्य बनाइए–

उत्तरम्–

शब्द	**धातु**	**पुरुष**	**वचन**
अस्ति	अस्	प्रथमः	एकवचनम्
आगच्छामः	आगम्	उत्तमः	बहुवचनम्
भवति	भू	प्रथमः	एकवचनम्
विकसन्ति	विकम्	प्रथमः	बहुवचनम्
क्रीडन्ति	क्रीम्	प्रथमः	बहुवचनम्

5. निम्नलिखित शब्दों के लिए संस्कृत शब्द लिखिए–

उत्तरम्–

हिन्दी शब्द	संस्कृत शब्द	हिन्दी शब्द	संस्कृत शब्द
भ्रमण के लिए	भ्रमणाय	पेड़ों को	वृक्षान्
(बहुत-सी) पुस्तकें	पुस्तकानि	हम सब	वयम्
खेल का मैदान	क्रीडाक्षेत्रम्	सहयोग से	सहयोगेन
बीच में	मध्ये	हमारे लिए	आमभ्यम्

6. हिन्दी में अनुवाद कीजिए–

उत्तरम्– (क) यह सभी छात्रों का विद्यालय है।

(ख) वहाँ हम सहयोगपूर्वक खेलते हैं।

(ग) बाग में फूल खिलते ळैं।

(घ) पुस्तकालय का उपयोग ज्ञान प्राप्त करने के लिए होता है।

(ङ) इस भवन की शोभा देखने योग्य है।

7. अयं मम विद्यालयः अस्ति।

उत्तरम्– (क) अयं मम विद्यालयः अस्ति।

(ख) अत्र अनेके बालकाः पठन्ति।

(ग) विद्यालयस्य भवनं विशायम् अस्ति।

(घ) अस्माकं विद्यालये एवं क्रीडक्षेत्रम् अस्ति।

(ङ) चन्दुकक्रीडनेन स्वास्थ्यलाभः भवति।

8. निम्नलिखित सन्धि-विच्छेद कीजिए–

उत्तरम्–

(क)	भ्रमणाय	=	भ्रमण	+	आय
(ख)	ज्ञानार्जनाय	=	ज्ञान	+	अर्पननय
(ग)	सहयोगेन	=	सह	+	योगेन
(घ)	भवनस्य	=	भवन	+	स्य
(ङ)	क्रीङ्गणम्	=	क्रीडा	+	आङ्गणम्

चतुर्विंशतिः पाठः

24 आदर्शः ग्रामः

अभ्यासकण्ठी

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर दीजिए–

उत्तरम्– (क) ग्रामेषु प्रमुखः उद्योगः कृषिः अस्ति।

(ख) कुमीकारः मृत्तिकया पात्राणि रचयति।

(ग) तन्तुवायः कूत्रेण शाटीं धौतवस्त्रम् अन्यानि च वस्त्राणि वायति।

(घ) व्यायामशालायां जनाः व्यायामं कुर्वन्ति।

(ङ) ग्रामे चिकित्सकः ग्रामीणां रोगनिवारणं करोति।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए–

उत्तरम्– (क) **ग्रामेषु** कृषिः एवं प्रमखः उद्योगः अस्ति।

(ख) नापितः **सर्वेषां** क्षौरकर्म करोति।

(ग) लौहकारः **कृषकाणां** यन्त्राणि रचयति।

(घ) **कुम्भकारः** मृत्तिकापात्राणि रचयति।

3. नीचे लिखे शब्दों के अर्थ हिन्दी में लिखिए–

उत्तरम्–

शब्द	अर्थ	शब्द	अर्थ
शोभनः	सुंदर	मृत्तिकापात्राणि	मिट्टी के बर्तन
अन्यानि	दूसरे	क्षौरकर्म	हजामत
निवासिनः	निवासी	स्वकार्यम्	अपना काम

4. हिन्दी में अनुवाद कीजिए–

उत्तरम्– (क) यहाँ गाँव में एक पाठशाला है।

(ख) इस गाँव में सज्जन रहते हैं।

(ग) गाँव का जीवन सुखद होता है।

(घ) किसान खेती करता है।

(ङ) लुहार किसानों के यंत्र (हल आदि) बनाता है।

5. संस्कृत में अनुवाद कीजिए–

उत्तरम्– (क) अयं मम ग्रामः अस्ति।

(ख) अस्मिन् ग्रामे बहवः जनाः वसन्ति।

(ग) ग्रामे कृषिः एकः मुख्यः उद्योगः अस्ति।

(घ) लौहकाराः कृषकेभ्यः यन्त्राणि निर्मापयन्ति।

(ङ) नापितः सर्वेषां क्षौरकर्मः करोति।

6. पठित पाठ के आधार पर विभिन्न व्यवसाय करने वाले लोगों के नाम लिखिए–

उत्तरम्– छात्रं स्वयं करें।

पञ्चविंशतिः पाठः

25

पर्वतराजः हिमालयः

अभ्यासकण्ठी

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर दीजिए–

उत्तरम्– (क) हिमालयः पर्वतानां राजा अस्ति। (ख) पर्वतराजः हिमालयः अस्ति।

(ग) हिमालयः पर्वतानां राजा अस्ति। (घ) हिमालयः भारतस्य उततरदिशायाम् अस्ति।

(ङ) हिमालयस्य सर्वोच्चशिखरः 'एवरेस्ट' इति अस्ति। (च) शिवस्य एथानं कैलास शिखरे अस्ति।

(छ) हिमालयः हिमस्य आलयः अस्ति। (ज) हिमालयः हिमस्य आलयः अस्ति।

(झ) हिमालयः भारतदेशस्य प्रहरी अस्ति।

(ञ) हिमाललात् गङ्गा, यमुना, सिन्धुः, ब्रह्मपुत्रः, शतहुः, बिपाशा, इबारती, चन्द्रभागा, वितस्ता आदमः नद्यः निर्गच्छनित।

(ट) नदीनां जलेन देशस्य भूमिः र्सिच्चिता भवति।

2. रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए–

उत्तरम्– (क) हिमालयः भारतवर्षस्य **प्रहरी** इव रक्षाम् करोति। (ख) कवयः काश्मीरं स्वर्गतुल्यं **कथयन्ति**।

(ग) अयं वर्षतौ **मेघमालाः** वर्षणाय प्रावर्तयति। (घ) हिमालस्य **प्राकृतिक** सौनदर्य मनोरमम् अस्ति।

(ङ) ग्रीष्मकाले तापेन **कामुलाः** जाः हिमालयम् गच्छन्ति।

3. कोष्ठक में दिए गए शब्दों में से उपयुक्त (सही) शब्द चुनकर रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए–

उत्तरम्– (क) हिमालयः **पर्वतानां** राजा अस्ति। (ख) सः **भारतवर्षस्य** रक्षा करोति।

(ग) अस्माकम् देशे बहवः **पर्वताः** सन्ति। (घ) अस्मात् एवं नद्यः **निस्सृताः** सन्ति।

(ङ) हिमालयस्य उपरि सघनानि **वनानि** सन्ति।

4. 'हिमालय' शब्द के नीचे लिखी विभक्तियों के रूप लिखिए–

उत्तरम्–

विभक्ति	**एकवचन**	**द्विवचन**	**बहुवचन**
षष्ठी	हिमालयस्य	हिमालयोः	हिमालयनाम्
सप्तमी	हिमालये	हिमालयोः	हिमालयेषु

5. स्था (तिष्ठ्)–ठहरना धातु के लट् लकार के रूप लिखिए–

उत्तरम्–

पुरुष	**एकवचन**	**द्विवचन**	**बहुवचन**
प्रथम	तिष्ठति	तिष्ठतः	तिष्ठन्ति
मध्यम	तिष्ठसि	तिष्ठथः	तिष्ठथ
उत्तम	तिष्ठामि	तिष्ठावः	तिष्ठामः

6. नीचे लिखे शब्दों के लिए संस्कृत लिखिए–

उत्तरम्– (क) कैलास हिमालय का दूसरा शिखर है। (ख) यह बर्फ का घर है।

(ग) भारतभूमि में अन्न और फल पर्याप्त होते है। (घ) हिमालय का प्राकृतिक सौंदर्य मनोरम है।

(ङ) हिमालय के ऊपर साधन वन हैं।

7. **संस्कृत में अनुवाद कीजिए–**

उत्तरम्– (क) अस्माकं देशे बहवः पर्वताः सन्ति। (ख) हिमालयः भारतस्य दिशायाम् अस्ति।

(ग) अयं संसारस्य सर्वोच्चः पर्वतः अस्ति। (घ) हिमालयः भारतस्य रक्षकः अस्ति।

(ङ) अयं हिमस्य आल्यः अस्ति।

षड्विंशतिः पाठः

26

पर्वतराजः हिमालयः

अभ्यासकण्ठी

1. **'बालकः' शब्द के रूप तीनों वचनों में लिखिए–**

उत्तरम्– छात्र स्वयं करें।

2. **'भव् धातु के तीनों वचनों में रूप लिखिए–**

उत्तरम्– छात्र स्वयं करें।